

- 30 Там само. – Спр. 30. – Арк. 5.
- 31 Там само. – Спр. 10. – Арк. 13-14.
- 32 Известия Временного рабоче-крестьянского правительства У.С.С.Р. – 1919. – 14 марта, № 67.
- 33 Социальное обеспечение. – 1919. – № 2-3. – С. 60-61.
- 34 Инструкция о порядке применения декрета Сов. Нар. Ком. Украины от 14 марта 1919 г. об обеспечении солдат Красной армии и прочих категорий военно-служащих пенсией // Социальное обеспечение. – 1919. – №2-3. – С. 50-56.
- 35 ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 22.
- 36 Обеспечение лиц, имеющих особые революционные заслуги // Вестник социального обеспечения. – 1921. – № 2-3. – С. 26.
- 37 Там само.
- 38 Инструкции // Вестник социального обеспечения. – 1922. – № 8-11. – С. 145.
- 39 Там само. – С. 146.
- 40 Там само. – С. 59.
- 41 На местах // Вестник социального обеспечения. – 1922. – № 5-7. – С. 41.
- 42 Мельничук О. А., Мельничук О. Ф. Організація соціального забезпечення на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Мих. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. VI. – Вінниця, 2003. – С. 160.

Огієнко О.

СОЦІАЛЬНИЙ КОНЦЕПТ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ: ЗЕМСЬКІ ФІНАНСИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Сучасний етап державотворення в Україні характеризується посиленою увагою до проблем формування місцевого самоврядування, що висуває розробку історії земств в число актуальних проблем сучасної історичної науки.

Попри безперечно значний науковий доробок земствознавства більш ніж за 140-річний період, детальнішого вивчення потребує проблема функціонування земських установ Правобережної України [26, с. 199]. В свою чергу, одним із найменш розроблених аспектів залишається питання фінансової діяльності земств Київської, Волинської та Подільської губерній [2, с. 179].

Традиційно дослідники аналізували динаміку земського оподаткування та земських бюджетів, джерела їх наповнення та основні статті асигнувань. Розробка механізму формування та реалізації земської бюджетної політики у різні періоди мала свої особливості. У дореволюційних працях підкреслювалося постійне зростання земських бюджетів українських правобережних губерній та витрат на основні галузі місцевого господарства, ставилися вимоги розширення прав земств у справі оподаткування [17; 21]. Радянські історики акцентували увагу на надмірному зростанні земського оподаткування, диспропорційності видаткової та прибуткової частин губернського бюджету [18]. Сучасні дослідники звертаються до фактів співпраці уряду із земськими установами у фінансовій сфері, підкреслюють збалансованість довоєнних бюджетів повітових земств [2].

Таким чином, питання, які стосуються власне земських бюджетів Київської, Волинської та Подільської губерній, певною мірою розроблені. Однак їх значення для системи місцевих фінансів та соціально-економічного розвитку краю загалом у науковій літературі ще не окреслено. Відповідно, у цій науковій розвідці буде зроблено спробу у хронологічних рамках 1900 – 1913 років охарактеризувати основні чинники, які впливали на формування місцевих фінансів губернського рівня, а також прослідкувати вірогідні зміни у головних тенденціях їх функціонування після появи у 1904 році нового важливого фактору – земських бюджетів. Географічні межі Волинської губернії обрані з огляду на малодослідженість та фрагментарність висвітлення у науковій літературі діяльності земських установ Волині. Вплив системи місцевих фінансів на соціально-економічне становище населення розглядається на прикладі селян, як основного податного стану та найчисельнішої верстви населення Волинської губернії на початку ХХ ст., однак без диференціації їх за державними розрядами та майновим станом.

Фінансовий фонд Волинської губернії початку ХХ ст. визначався державними бюджетними програмами. Як відомо, територіальний аспект імперської бюджетної політики мав ряд особливостей.

Система оподаткування у Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. характеризувалася нерівномірністю географічного розподілу державних прибутків між різними групами губерній відносно рівня їх економічного розвитку та непропорційністю відношення місцевої суми державних доходів до кількості мешканців. Тобто, розподіл податків по губерніях не відповідав кількості та заможності місцевого населення [27, с. 96]. Реалізація такої податкової політики забезпечувалася, зокрема, завдяки

економічному феномену перекладання податків, що виявлялося у надзвичайно високій частці непрямого оподаткування (мита й акцизів) [1, с. 504].

Волинська губернія, як частина Південно-Західного краю, поряд із так званими малоросійськими губерніями, відносилася до внутрішньої європейської області імперії, на яку припадала найзначніша – 42% загального підсумку державних прибутків – частка платежів у казну. За критерієм співвідношення державних зборів та економічного розвитку губерній найбільший податковий тягар також лежав на Південно-Західному краю, у півтора рази перевищуючи рівень обкладання малоросійських губерній та приблизно удвічі – імперських південних та столичних [27, с. 85].

Таким чином, найбагатші за географічними умовами і найкультурніші за землеробськими традиціями землі, в тому числі й Волинська губернія, були найбільш обтяжені податками, що не тільки “вирівнювало” їх становище з найменш продуктивними, але підірвало основи нормального економічного відтворення і розвитку [12, с. 164].

Географічний розподіл видаткової частини загальноімперського бюджету також мав нерівномірний характер. Йому було притаманне надмірне зосередження витрат у тогочасній столиці імперії, а саме 2/5 усіх витрат держави, певне фокусування їх в окружних адміністративних центрах управління, яке однак у середньому було в 16,5 разів меншим, ніж у Петербурзі (приміром, на Київ як обласний центр управління Південно-Західного краю припадало близько 2% державного бюджету) [13, с. 97-99]. Цілком закономірним також було тяжіння державного фінансування до зовнішніх кордонів Російської імперії, особливо до тих, що були під загрозою – західних і південних, значно менше – до східних [13, с. 389].

Незважаючи на те, що Волинська губернія не відносилася до названих категорій місцевостей, її державне бюджетне фінансування наприкінці XIX ст. перевищувало губернську середню по імперії [13, с. 100]. Таке виняткове становище зумовлювалося, по-перше, важливістю зі стратегічної точки зору географічного розташування Волині, по-друге, особливостями внутрішньої політики відносно неросійських (передусім польських та католицьких) елементів краю (згідно офіційної імперської термінології українців також називали росіянами).

Однак йдеться не про витрати уряду на розвиток господарства чи культури Волинської губернії, а про утримання війська, православного духовенства, поліцейського та адміністративно-управлінського апарату на інкорпорованій імперією території [13, с. 377].

Попри дещо більше державне фінансування, розміри прибутків, які давала у вигляді податків Волинська губернія до імперського бюджету, значно перевищували суми державних витрат у краї [13, с. 457]. Так, Південно-Західний край, посідаючи друге по імперії місце (після польських губерній) за густотою населення, займав лише десяте по кількості витрат державного бюджету на одного жителя. В середньому по Волинській губернії наприкінці XIX ст. на одного жителя припадало 3,6 руб. витрат державного бюджету (для порівняння, на одного мешканця Київщини – 5,78 руб., а Поділля – 2,5 руб.) [13, с. 137].

Таким чином, урядова бюджетна політика зумовлювала значний відтік із Волинської губернії місцевих капіталів у вигляді прямих та непрямих державних податків, з яких поверталася невелика частина, при цьому державні витрати спрямовувалися в основному на військові та поліцейсько-управлінські потреби.

Теоретично такий стан справ повинен був компенсуватися наявністю так званих мирських капіталів, які формувалися для задоволення суспільних потреб сільських громад та волостей. У Волинській губернії на початку XX ст. мирські збори складали 72,3% всіх окладних зборів, які стягувалися із селян [22, арк. 16]. Так селяни Волинської губернії у 1900 році сплатили 1 млн 219 тис. 572 руб. прямих мирських зборів, що в середньому становило по 1 руб. 10 коп. на особу, варіюючись від 60 коп. у Ковельському повіті до 1 руб. 90 коп. у Луцькому. Однак на “общественные надобности” було витрачено лише близько 22%, в тому числі 20,5% – на утримання церковно-приходських, міністерських шкіл та шкіл грамоти. Ще 20% пішло на фінансування сільської пошти, яка у більшості випадків використовувалася посадовими особами чиновницько-поліцейського апарату, а також по 3% – на утримання церков та сільських сотських і десятських. Більша частина – близько 33% – мирських капіталів виділялася на утримання органів селянського самоуправління, тобто на заробітну плату сільським та волосним посадовим особам і господарські потреби волосних правлінь. Обов'язок державного контролю за тим, щоб витрати із мирських зборів не були “незаконними чи надмірними”, лежав на губернському у селянських справах присутствії [22, арк. 29].

Значимо, що на початку XX ст. суспільні діячі констатували повне змертвіння суспільно-господарських функцій селянських самоврядних установ та перетворення їх на нижчі органи загальнодержавного управління [23, арк. 80] із частково адміністративними, а, в основному, поліцейсько-канцелярськими функціями [19, с. 303].

Таким чином, найменша частина мирських зборів із селян йшла на їх господарські потреби, більшість же витрат не можна вважати спеціально чи виключно селянськими [11, с. 723]. Крім того, названі витратні статті мирських капіталів вкрай нерівномірно розподілялися на душу населення окремих повітів [22, арк. 8, 15].

Подібним чином можна охарактеризувати й натуральні повинності. У тому ж 1900 році селянин Волині витрачав у середньому 3 робочих дні на їх виконання (цей показник коливався від 1,7 у Житомирському повіті до 6,7 у Луцькому) [22, арк. 10]. Причому більшість часу йшла знову ж таки на забезпечення виконання державних поліцейсько-адміністративних функцій: 2,6 робочих доби – на караули в поселеннях та охорону й

супровід в'язнів, лише 0,3 доби – на ремонт доріг, причому перевага надавалася поштово-транспортним дорогам, решта – на пересипання хліба у запасних магазинах, ремонт громадських споруд, доставку дров волосним правлінням та народним училищам. Також селяни повинні були надавати підводи для військових та новобранців, на волосні та сільські потреби, для роз'їзду фельдшерів тощо [22, арк. 15].

На з'їздах мирових посередників, передусім, нерациональність постановки шляхової повинності (віддаленість поселень від виділених для ремонту ділянок та суттєва різниця у величині останніх) та незаконне залучення селян до виконання поліцейських функцій [24, арк. 1].

Отож, незважаючи на те, що державні (до складу яких за відсутності земських установ на Волині входив і земський збір) та мирські повинності, натуральні чи грошові, повинні слугувати для задоволення переважно місцевих потреб тих адміністративних одиниць, які їх сплачують, вони у своїй більшості на початку ХХ ст. у Волинській губернії використовувалися для задоволення загальнодержавних потреб [8, с. 514].

В результаті недосконалості (з господарської точки зору) та упередженості (з політичної) територіального аспекту державної бюджетної політики населення Волині позбавлялося багатьох сприятливих для свого соціально-економічного розвитку умов, затримувався господарський розвиток регіону, хоча від природи для такого розвитку було все необхідне.

Ще в другій половині ХІХ ст. українські вчені-економісти дійшли висновку, що проблема нерівномірності розвитку регіонів та негативного впливу на це явища централізації фінансів має вирішуватись розвитком місцевого самоврядування. Внаслідок відмінності фінансів місцевих органів самоуправління від державних, чим більша їх частка, тим більші можливості паралізувати вплив централізації, а відповідно – і невідповідного для місцевого населення розподілу всіх громадських витрат [13, с. 580].

Формування бюджетних капіталів земських установ Волинської губернії відбулося шляхом децентралізації частини державних прибутків і витрат разом із деякими урядовими установами та сферами їх діяльності. Зокрема, обов'язки по завідуванню місцевими губернськими повинностями були передані від губернського Розпорядчого комітету. Земству передавалися лише місцеві земські повинності, а збиранням державних продовжував завідувати губернатор та особливе у земських і міських справах присутствіє [8, с. 518].

Як відомо, прибуткова частина земських бюджетів формувалася із окладних та неокладних зборів, причому частка перших значно переважала. Зокрема, до окладних зборів відносилося оподаткування нерухомого майна у містах та селах (земель, лісів, житлових будинків, фабрично-заводських та торгових приміщень), патентів та інших торгово-промислових документів та свідоцтв [15, с. 197; 5, с. 5].

Як для губернських і повітових комітетів та управ у справах земського господарства, які діяли за Положенням 2 квітня 1903 року, так і для виборних земських зборів та управ, введених згідно Положення 11 березня 1911 року, кошти на земські витрати розподілялися з вказаних надходжень за законодавчо визначеними обов'язковими та необов'язковими статтями. Перші виконувалися на користь держави і не підлягали корекції земськими установами. До них відносилося утримання місцевого духовенства, земської пошти та кінних станцій, квартир для чинів поліції, оплата відряджень місцевим чиновникам, утримання місць покарання, етапна повинність, улаштування та утримання важливих шляхів і споруд при них, пристаней поза містами тощо. Відповідно, необов'язкові статті, у межах яких земствам надавалася певна самостійність, мали місцеве значення і включали видатки на грошове забезпечення заходів по охороні здоров'я населення і роботи закладів народної освіти, протипожежну та ветеринарну справи, розбудову та утримання телеграфної і телефонної мереж, страхування майна, піднесення сільського господарства тощо [9, с. 17].

Урядовий контроль земських фінансів посилювався необхідністю законодавчого затвердження Державною Радою першого кошторису 1905 року, з метою закріплення тих асигнувань, які не можуть бути зменшеними, а в наступних 1906-1911 роках – Міністром Внутрішніх Справ [3, с. 35]. Після введення виборних земств залишилася потреба узгодження лише з губернатором, і тільки у спірних випадках питання передавалося на розгляд Губернського у земських та міських справах присутствія, рішення якого губернське земство мало право оскаржити у Правлячому Сенаті [16, с. 48, 71].

Незважаючи на урядове прагнення спрямувати функціонування земських фінансів у звичне русло забезпечення загальнодержавних потреб, вже так зване спрощене земство 1904 – 1911 років, яке в основному складалося із призначуваних державою чиновників, найбільші асигнування спрямувало на місцеві соціально-економічні потреби. Соціальні пріоритети першого земського бюджету Волинської губернії підтверджує аналіз засідань повітових комітетів у справах земського господарства, на яких розглядався наданий губернським комітетом проект видаткового кошторису на 1905 рік. Переважна більшість із дванадцяти повітових комітетів основну увагу зосередила на обговоренні проблем освіти і медичного обслуговування населення та можливих шляхів їх покращення завдяки земському фінансуванню [4].

У "Міркуваннях про застосування Положення 1890 року до західних губерній", поданих Міністерством Внутрішніх справ на розгляд Державної Думи на початку 1910 року, підкреслюється як кількісне зростання земських витрат на соціально-економічний розвиток краю, так і якісні зміни у галузях народної освіти,

медицини, агрономії внаслідок 6-річної діяльності земств [25, арк. 139-142]. Так у розвиток медицини земством у 1909 році вкладалося вдвічі більше, ніж у 1904 році. При цьому із зростанням кількості лікувальних закладів покращувалися санітарно-гігієнічні умови утримання хворих та забезпечення їх безкоштовними медикаментами, зростало матеріальне заохочення лікарів тощо. Витрати на розвиток народної освіти зросли зі 196 тис. руб. у 1905 році до 315 тис. руб. у 1911 [14, Отд. IV, с. 136]. Це дозволило суттєво покращити матеріальне забезпечення народних шкіл, перевести значну частину однокласних шкіл на чотирирічний термін навчання, побудувати ряд нових шкільних приміщень. Вже до кінця 1909 року земство Волинської губернії у контексті впровадження програми загального початкового навчання завершило розробку шкільної сітки губернії [6, с. 23]. Будучи зобов'язаними виділяти значні кошти на утримання доріг, поєднуючи поселення із військово-транспортними дорогами та важливими залізничними станціями, сприяли економічному розвитку повітів [4, арк. 98, 168-169]. Крім того, підводну та шляхову натуральні повинності було частково переведено у грошові [23, арк. 28]. В цілому з 1905 по 1909 рік земський бюджет збільшився у Волинській губернії на 99% [17, с. 74].

Зрозуміло, за умов підконтрольності складу земських установ 1904 – 1911 років місцевій адміністрації, зосередження усіх справ у губернському комітеті та відсутності повітових кошторисів, земська бюджетна діяльність не була позбавлена значних недоліків. Однак саме вона поклала початок децентралізації адміністративного завідування місцевими фінансами та визначила основні соціальні пріоритети земських асигнувань [25, арк. 143].

З часом уряд перейшов на позиції фінансової співпраці із земськими установами. Зокрема, предметне об'єднання земських та державних капіталів відбувалося під час реалізації століпінських аграрних перетворень та програми загального початкового навчання в країні. Протягом 1911 – 1913 рр. доля “обов'язкових” видатків у земських бюджетах скорочувалася. Уряд знімав із земських органів обов'язки щодо утримання державних установ та церков, місць покарання, виконання арештантської повинності. На державний рахунок було прийнято половину витрат земств та міст на утримання поліції. Земства були звільнені від видатків по утриманню місцевого духовенства, обов'язку надавати приміщення для повітових з'їздів державних службовців тощо. Казначейство мало видавати земствам компенсацію за утримання засобів комунікації, мирових посередників, душевно хворих [7, с. 29]. Одночасно зросли субсидії та кредити для земств.

Видатки “необов'язкової” частини земських бюджетів неухильно зростали. Так само, як і в 34 староземських губерніях, у Волинській найбільше коштів виборними земствами витрачалося на народну освіту та охорону здоров'я, облаштування шляхів та економічні потреби населення [17, с. 105]. Зокрема, з 1910 року було розпочато планомірне та систематичне надання агрономічної допомоги населенню шляхом створення показових полів та ділянок (на 1911 рік у Волинській губернії їх налічувалося 1308), хуторів, прокатних станцій, складів, поширення сільськогосподарських знань (агрономічні читання та курси). При губернській управі було відкрито спеціальний агрономічний відділ, введено посади губернського та повітових агрономів, запрошено спеціалістів з ряду окремих галузей сільського господарства [14, Отд. III, с. 15-24].

У 1912 році бюджет Волинського земства становив 4,3 млн. крб. Як і у попередні роки соціальна сфера була головним об'єктом вкладання земських капіталів. Понад 50 % витрат припадало на задоволення потреб охорони здоров'я та освіти. Близько 1/10 всього земського бюджету йшло на утримання земського управління. 1/6 земських коштів витрачалася на економічні потреби, утримання доріг та ветеринарну справу. Майже стільки ж – на утримання спеціальних капіталів, запасної суми, виплату боргів та інші витрати [17, с. 105].

Бюджет Волинського земства зберігав таку ж тенденцію, що і земств інших українських губерній, згідно якої із загальної суми витрат на повітові земства припадало більше 2/3, а на губернські – менше третини [17, с. 104].

Зрозуміло, що зростанню видаткової частини земських кошторисів закономірно передувало збільшення земського оподаткування місцевого населення. Так, за 5-річчя з 1904 по 1909 роки земський збір у Волинській губернії зріс на 99 % [25, арк. 143]. З 1903 по 1911 рік подєсятинне оподаткування селянських земельних наділів майже потроїлося. Воно підвищилося у Волинській губернії з 12,9 до 35,7 коп. [10, с. 107].

Однак, якщо до аналізу цієї проблеми залучити загальні статистичні дані по оподаткуванню селянських надільних земель Європейської Росії початку ХХ ст., то виявиться, що зростання земських зборів не відіграло такої значної ролі, як може здатися на перший погляд, у динаміці кінцевої суми прямих та непрямих податків, які сплачував селянин. Дійсно, з відміною у 1905 році викупних платежів величина прямих державних податків із селянських надільних земель зменшилася із 90 коп. на особу у 1904 році до 10 коп. у 1912 році. При цьому мирські та страхові збори залишалися приблизно на однаковому рівні: в середньому відповідно по 50 та 20 коп. на одного селянина. Земські ж зростали, становлячи 0,34 руб. у 1904 році, 0,45 – у 1907 та 0,58 – у 1912 році. Таким чином, сума усіх прямих податків із селян не тільки не зросла, а навіть зменшилася із в середньому 1 руб. 90 коп. на особу у 1904 році до 1 руб. 30 коп. у 1907 та 1 руб. 40 коп. у 1912 році. Однак через прагнення держави компенсувати втрачені (із ліквідацією викупних платежів та децентралізацією частини коштів на земські фінанси) надходження до імперського бюджету відбувається

значне зростання непрямих податків. Так, непряме оподаткування піднялося із 3 руб. 50 коп. на одного селянина у 1904 році до 4 руб. 70 коп. у 1912 році [1, с. 502].

Зауважимо також, що ще в кінці XIX ст. вчені пов'язували зростання значення місцевих фінансів із розвитком культури, посилаючись на те, що в Західних країнах доля місцевих податків майже у 2,5 рази більша, ніж на той час у Російській імперії [13, с. 581-582].

Як уже зазначалося, фінансова діяльність земств суворо регламентувалася урядом і не була позбавлена недоліків. Тому земства постійно шукали шляхи її удосконалення. У цьому відношенні визначною подією був з'їзд з питань земського фінансування, що відбувся у серпні 1913 року в рамках Всеросійської виставки у Києві. До участі в ньому було запрошено співробітників Академії Наук, університетів та вищих навчальних закладів, які займалися фінансовим правом і статистикою. Учасники з'їзду наполягали на розширенні прав земств у справі оподаткування. З'їзд рекомендував здійснити поступову передачу земствам частини прямих державних податків, і, в першу чергу, земельного, частини акцизу від спиртних напоїв, скасувати закон про обмеження земського оподаткування, звільнити населення від акцизу на чай, цукор, газ, сірники, впровадити прибутковий податок [20, с. 9].

Очевидно, що рівного підходу і однакової зацікавленості імперського уряду в розвитку різних регіонів не може бути – визиск національних окраїн заради забезпечення метрополії є закономірним і неминучим [12, с. 162-163]. Однак фінансовий визиск такого характеру принаймі частково компенсується ефективним функціонуванням бюджетів органів місцевого самоврядування.

Отже, незважаючи на те, що земські установи Волинської губернії не мали достатньої самостійності у справі формування та використання своїх фінансів, їм все ж вдалося суттєво скорегувати негативні наслідки централізованої державної бюджетної політики у краї. Земства Волині сформували достатньо збалансовану систему місцевих фінансів, та, спрямувавши величезні кошти на справу піднесення народної освіти й охорони здоров'я, надали їй яскраво вираженого соціального характеру.

Досвід фінансової діяльності земських установ Волинської губернії початку XX ст. може бути корисним при розробці основних принципів сучасної регіональної політики та фінансово-економічному моделюванні регіонального розвитку.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Анфимов А. М.* Налоги и земельные платежи крестьян Европейской России в начале XX века (1901-1912 гг.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Минск: Издательство АН Белорусской ССР, 1964. – С. 489-505.
2. *Верховцева І. Г.* Діяльність земств Правобережної України (1911 – 1920 роки): Дис. ... канд. іст. наук. – Ізмаїл, 2004. – 235 с.
3. Высочайше утвержденное Положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. Издание хозяйственного департамента Министерства Внутренних Дел. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1903. – 59 с.
4. Державний архів Житомирської області. – Ф. 183 – Оп. 1 – Спр. 1047. – Протоколи уездных комиссий по делам земского хозяйства о проекте земской сметы по губернии на 1905 год и выписки смет и раскладок расходов и сборов на земские повинности по губернии за 1902 – 1904 года. – Начато 14 июля 1904 г. – окончено 1905 г. – 346 арк.
5. *Дорошенко В.* З історії земства на Україні. I. Податкова політика і соціально-економічна діяльність (Відбитка з II т. “Студій з поля суспільних наук та статистики”). – Львів – Київ: Б.в., 1910. – 68 с.
6. *Дровозюк Л. М.* Земство і народна школа на Правобережній Україні у 1904-1920 роках. – Вінниця, 1997. – 46 с.
7. Земская жизнь // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 1. – С. 29-30.
8. Земские финансы // Энциклопедический словарь. Том 24. Репринтное воспроизведение издания Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон. 1894 г. – Б.м.: “TERRA”, 1992. – 960 с. – С. 514-531.
9. *Королева Н. Г.* Земство на переломе (1905-1907). – М.: Ин-т истории АН, 1995. – 236 с.
10. *Леценко М. Н., Сесак І. В.* Земські установи на Правобережній Україні (1904-1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1986. – № 5. – С. 104-112.
11. Мирские повинности // Энциклопедический словарь. Том 32. Репринтное воспроизведение издания Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон. 1895 г. – Б.м.: “TERRA”, 1992. – С. 715-730.
12. *Небрат В. В.* Розвиток фінансової науки в дослідженнях українських економістів другої половини XIX – першої половини XX ст.: Дис. ... канд. екон. наук. – К., 2006. – 202 с.
13. О географическом распределении государственных расходов России. Исследование проф. Н. П. Яснопольского. – К.: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1897. – 584 с.
14. Обзор деятельности Волынского земского управления за 1904-1911 гг. – Житомир: Волынская губернская типография, 1911.
15. Очерки истории финансов дореволюционной России (XXIX – XX вв.). – М.: Госфиниздат, 1954. – 326 с.
16. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Издание 2-е Главного управления по делам местного хозяйства Министерства Внутренних Дел. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1911. – 162 с.
17. *Русов А.* Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. – К.: Издание “Кружка студентов киевлян Киевского Коммерческого Института”, 1914. – 115 с.

18. *Сесах И. В.* Земские учреждения на Правобережной Украине (1904 – 1917): Дис... канд. ист. наук. – Каменец-Подольский, 1987. – 213 с.
19. *Страховский И. М.* Крестьянское становое самоуправление // Мелкая земская единица: Сборник статей. Второе издание, переработанное и дополненное. – СПб.: Типография Товарищества “Общественная польза”, Б.г. – С. 277-303.
20. *Сулига І. Г.* Земства України – організатори і учасники Всеросійського 1913 року виставки у Києві // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 8. – Ізмаїл, 2000. – С. 8-10.
21. *Трутовский В.* Современное земство / Под. ред. и с предисловием Б.Б. Веселовского. – Петроград, 1915. – 288 с.
22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України). – Ф. 442. – Оп. 701. – Спр. 383. – Дело с ведомостями о мирских расходах и натуральных повинностях в Юго-Западном крае за 1900 год. – Начато 18 октября 1901 г. – окончено 28 января 1902 г. – 53 арк.
23. ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 391. – Дело с обзором Волынской губернии за 1905 год. – Начато 23 августа 1906 г. – окончено 10 декабря 1906 г. – 11 арк.
24. ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 708 – Спр. 621. – Журналы заседания комиссии по податям и повинностям совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края. 1909 год. – 161 арк.
25. ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 641. – Спр. 713. – Руководство по земским выборам. – 1911 г. – 389 арк.
26. *Шаравара Т. О.* Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864-1917): історіографія: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 247 с.
27. *Яснопольский Н. П.* О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. Часть I. О географическом распределении государственных доходов в России. – Киев, 1890. – 236 с. + картограммы и таблицы.

Прядко І.

КУСТАРНО-ПРОМИСЛОВА КООПЕРАЦІЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (20-ТІ РР. ХХ СТ.)

В історії кожної держави є роки до яких постійно прикута увага дослідників. Це періоди крутих економічних і політичних поворотів. В Україні також були такі роки, які намагаються дослідити і проаналізувати історики, політики та інші суспільні діячі.

Один з таких найяскравіших періодів розвитку країни був період Нової економічної політики. Тому для нас є важливим з'ясувати суперечливі і малодосліджені аспекти життя України 20-х років ХХ ст.

Уже тривалим стало твердження про схожість подій 20-х рр. і сьогодення, коли відбуваються фундаментальні перетворення в усіх сферах нашого життя. Системно-структурні зміни в економічному житті українського суспільства, реформування ключових галузей господарства України, становлення багатокладності, роздержавлення колгоспно-радгоспного сектору економіки і розвиток фермерських господарств, конституційне затвердження приватної власності на землю, приватизація промислових об'єктів, масова поява різних форм комерційної діяльності населення, функціонування малого і середнього бізнесу – зумовлюють необхідність наукового прогнозування та осягнення соціальних наслідків здійснення реформ. Тому виникає не лише інтерес до історичних паралелей, а насамперед потреби у осмисленні минулого досвіду для передбачення можливого майбутнього.

В роки НЕПу з метою встановлення контролю за розвитком кустарного і дрібного виробника, а отже і за прибутком Раднарком пропонував “твердо йти шляхом кооперування дрібних виробників, комбінуючи там, де це господарсько-технічно доцільно, кооперативно організовану промисловість з крупними промисловими підприємствами” [1].

НЕП, стратегічні плани якої багато хто з більшовиків спочатку не збагнув, була своєрідним компромісом з дрібнотоварним виробником. Вона сприяла соціально-економічній стабілізації суспільства. Створювала умови для перегрупування сил, а головне забезпечувала економічні підвалини для чергового економічного експерименту. В. І. Ленін проголосивши НЕП, не поступився планом, а навпаки вказав на шляхи зміцнення економічних підвалин політичної влади. Кооперація як система господарської діяльності дрібних товаровиробників, посідала особливе місце в суспільстві, а відтак вождь не міг залишити її поза увагою. Через кооперативну систему, як форпост, В. І. Ленін намагався приборкати т.з. буржуазну стихію, а насправді змусити дрібних товаровиробників служити ідеї соціалізму. Пристосування НЕПу до кооперації означало реалізацію основних політичних догм більшовиків на Україні. Водночас саме слово “пристосування”, яке вживав В. І. Ленін сприяло згодом довільному трактуванню місця і ролі кооперації в суспільстві. Ще за десять років до своєї смерті В. І. Ленін висловив думку відповідаючи на лист члена правління Центроспілки В. О. Тихомирова, він досить впевнено зазначив, що не кооперацію треба пристосовувати до НЕПу, а НЕП до кооперації [2].

Бухарін М. І. вказуючи на загострення політичної та економічної ситуації 1921 р., зазначав, що основна